

Література

1. Андрухович Ю.І. Рекреації. Роман. Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2005. 144 с. з іл. URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=14240>.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
3. Єрмоленко С.І., Чупрун Л.Л. Часопростір у сучасній українській літературі (у межах семантико-граматичних параметрів вокатива) // Художні модули хронотопу в культурно-мистецькому дискурсі / відп. ред. Н.Ю. Акулова. Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. С. 17–20.
4. Єрмоленко С.Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. Київ : Либідь, 2001. 224 с.
5. Есперсен О. Філософія граматики / The Philosophy of Grammar // Серія: Лінгвістическое наследие XX века. Издательство: КомКнига, 2006. 410 с.
6. Затовканюк М. Словоизменение существительных в восточнославянских языках. Praha : Univ. Karlova, 1975. 194 с.

Єрмоленко С.І.

*кандидат педагогічних наук
доцент кафедри української мови*

Качмар В.С.

студентка II курсу

*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

**СПЕЦИФІКА ЗАПЕРЕЧНИХ СЛІВ-РЕЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ**

Анотація. У статті описано основні тенденції сучасного мовознавства щодо вивчення категорії заперечення; на тунті сучасної української прози визначено специфіку заперечних слів-речень; узагальнено результати дослідження категорії негації з точки зору комунікативної лінгвістики.

Ключові слова: категорія негація, заперечні слова-речення, загально-заперечне речення, частково-заперечні речення, власне заперечні речення.

Вивчення категорії заперечення, або негації, передбачає проблему, що містить в собі настільки широке коло питань, що незважаючи на значну кількість наукових досліджень, пов'язаних із дібраною темою, звернення до

цього явища завжди актуальне, тому ми й вирішили досліджувати категорію негації у функції заперечного слова-речення.

Категорію заперечення з різних точок зору вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні мовознавці (М. Баган [1], І. Вихованець [3], О. Вольф [4], С. Єрмоленко [7], Л. Кардаш [11], О. Кубрякова [12], Дж. Лакофф [13]).

Якщо покликатися на «Малу філологічну енциклопедію», то «заперечне речення – речення, у якому заперечна дія, стан або ознака, виражена присудком» [17, с. 142]. Загально-заперечне речення – речення, у якому негація відноситься до дієслова-присудка й таким чином виражає повне заперечення явищ, подій. Напр.: *Якби не влада шлунку, жодний птах не потрапив би в пастку, та й жоден мисливець не ставив би пасток* [6, с. 351]. Частково-заперечне речення – речення, у якому негація відноситься не до присудка, а до інших членів речення й таким чином служить для заперечення тільки окремих ознак, тих чи інших явищ і подій. Напр.: *Можна знайти багато, не знаючи найпотрібнішого* [6, с. 351] – не входить до відокремленої обставини способу дії, вираженої дієприслівниковим зворотом.

Метою нашого дослідження є опис заперечних слів-речень. Відповідно до зазначеної мети передбачені такі завдання:

- 1) визначити категорію негації з точки зору заперечних слів-речень;
- 2) класифікувати заперечні слова-речення;
- 3) описати специфічні риси заперечних слів-речень у сучасній українській прозі;
- 4) узагальнити й систематизувати результати дослідження з вивчення категорії негації.

Заперечні слова-речення, як і стверджувальні синтаксично нечленовані конструкції, поділяються на слова-речення власне заперечні, такі, що виражають незгоду з чийм-небудь висловленням, і слова-речення, що заперечують сказане самим мовцем. Лексично ці групи заперечних слів-речень у всіх стилях, жанрових різновидах і формах мови здебільшого виражаються заперечним словом *ні*, яке в синтаксичній функції слова-речення частіше за інші синтаксичні виразники заперечення виступає як емоційно нейтральне. Однак набагато типовішим випадком є той, коли *ні* набуває тих або інших модально-експресивних відтінків, які долучаються до загального заперечного значення цієї конструкції. Пор.: – *Ні, вони спершу забрали з хоромів, що їм було треба, а вже на відході той, що був послідній, бив вікна* [18, с. 153] – у цьому реченні частка *ні* нейтральна стилістично, тоді як у реченні – *Ні, дякую. Я мала інші плани, – ховаючи в сумочку оповідання Прохаська, нашвидку відказала Саша* [19, с. 47] – часта *ні* разом із ввічливим *дякую* передає інтелігентну форму відмови; або в діалозі – *Ні... – Брешеш! – Не було крові...* [5, с. 133] – частка *ні* передає категоричність персонажа під час діалогу.

Заперечні слова-речення передають негативні реакції, відгуки мовця на висловлення співрозмовника, на його заяви, твердження, особливо часто – на його запитання. Без зв'язку з ними заперечні слова-речення незрозумілі, втрачають комунікативну силу. Напр.: **Ні! Не** встане сили, **не** знайду відваги [20, с. 137]; **Ні-ні...** Ця повинь, ця **не**керована стихія, ця Божжа кара живе в ньому і **не**... [16, с. 336]; – **Ні!** – збрехала Ірена й через хвилювання заговорила українською. – У мене сухоти, мені треба на повітрі бути... Лікар сказав ... [10, с. 146].

Заперечні слова-речення виступають формами синтаксично нечленованого вираження модально-логічної категорії заперечення. Напр.: – Ви одружені? – **Ні**... Але я... – «Але» мене **не** цікавить... – Це вагоме «але»... – мовила Соломія [2, с. 170].

Заперечні слова-речення відносяться до того члена в попередньому реченні-репліці, який має на собі логічний наголос, виділяється особливою інтонацією. Напр.: Повільно наступає ніч... Ніч вічності. **Спить Марія? Ні**, Марія не спить [20, с. 169]; – Мій світ не терпить фальшу і вимагає гармонії... – **І ви її творець?** – **Ні**, виконавець його волі... [2, с. 201]; – **Хтось має ключі від вашої квартири?** – **Ні**. В мене всього два дублікати: один зі мною, інший на збереженні у відділенні банку [14, с. 63].

Заперечні слова-речення є своєрідними з різних поглядів: синтаксичного – не мають будови речення, будь-яких його членів, не поширюються за допомогою пояснювальних слів; морфологічного – виражаються переважно службовими словами і лише деякі типи повнозначних речень репрезентують їх; функціонально-змістового – через синтаксичну нечленованість не містять у собі значення диференційовано вираженого суб'єкта і об'єкта дії, самої дії, різних ознак, кількостей тощо (напр.: – **Ні**, хитає головою Уляна [5, с. 45]; – **Ні**, – просто відповів Сашко [9, с. 113]; – Чи й газети також палити, друже командире? – **Не треба**. Хай читають [8, с. 566]).

Однак набагато типовішим випадком є той, коли *ні* набуває тих або інших модально-експресивних відтінків, які долучаються до загального заперечного значення цієї конструкції:

1) власне заперечні слова-речення функціонують як прямі заперечні відповіді на поставлене запитання, виражаючись у більшості випадків словом *ні*, яке набуває змістового та інтонаційного підсилення, стає емоційно вагомішим, якщо подвоюється чи потроюється (*ні-ні; ні-ні-ні*), супроводжується часткою (*та, о, бо, зовсім, ще, ба, ой, майже*) або вигуком (*ну!, о!, е!, ах!, ох!*). Напр.: – **О! Ні**, слух має, зі слухом усе гаразд [15, с. 155]; – **Ну! ні**, це болісний спогад. Треба відпускати минуле і жити далі. **Ні-ні**, його треба любити, пам'ятати і жити. Тому тримай [15, с. 228]; **Ні-ні**, як усе? А що сталося з

вашим чоловіком, де діти? [15, с. 250]; – **Та ні**, лише вас [21, с. 17]; **Та ні... Ні... Не може** [21, с. 70]; **Та ні, не в тому річ. Я мрію прийти з роботи – а вдома ти мене чекаєш** [21, с. 102]; – **Ні, ні, дитино. Я вже не плачу** [20, с. 9]; – **Ну, ні... Але... Та постій же** [20, с. 21]; **О ні! Він у мене молодець** [20, с. 73]. Власне заперечні слова-речення набувають ширшої, ніж звичайно, функції, якщо оформляються модальними словами *навпаки, дзуськи, ніскільки, аніскільки* тощо. Напр.: – **Навпаки ні**, – *м'яко заперечила дівчина, – цього не може бути* [15, с. 26]; – **Дзуськи ні! Ти цього не бачив!** [15, с. 76].

2) заперечні слова-речення, що ними передається незгода з пропозицією чи міркуванням співрозмовника. Пряме запитання їм не адресується, і тому вони не становлять прямої заперечної відповіді. Вживаючись після розповідної, розповідно-окличної або спонукальної репліки, такі слова-речення заперечують те, про що в ній йдеться, виражають незгоду з її змістом. Яка часто супроводжується сумнівом, здивуванням, ваганням тощо. Крім слова *ні*, в цій функції вживаються модальні слова *не треба, неправда, неправильно, невірно* тощо. Напр.: *Ти, ні, ти мені не кажи, / Не кажи, не кажи. / Хай все буде, як завжди, / Як завжди, як завжди, ніч. / Всі знайдуть ту відповідь / І тобі й мені. / Ти мені не кажи, / Ні, ти мені не кажи* [21, с. 72]; **О ні! Він у мене молодець** [20, с. 73]; – **Ні, ні, ні! Ні, Гнате!.. прошу тебе, не треба!** [20, с. 97];

3) заперечні слова-речення, якими мовець заперечує самому собі, щоб у такий спосіб переконатись у правильності заперечення і, отже, в доцільності деяких власних міркувань, висновків, поведінки тощо. Такі синтаксично нечленовані побудови характерні для монологів, у тому числі ораторських, художніх, діалогізованих, а також для зовнішнього і внутрішнього мовлення персонажів. Звичайно вони виражаються словом *ні*, яке може супроводжуватися часткою або повторюватися. Напр.: **Ні, я ще нічого не вирішив. Однак перспектива всьє життя прожити з мовчазною жінкою мене не надто приваблює** [15, с. 175]; **Ні, звісно, кавою не обмежуся** [15, с. 179]; **Ні, мене все влаштовує, бо іноді серед рутини і буднів з'являється щось витончене й особливе** [15, с. 195]; **Ні, ні... воно не родиться. Боже! Дай, щоб воно не родилося!** [20, с. 66].

Значно частіше заперечне слово-речення, як і стверджувальне, поширюється двоскладним або односкладним реченням (чи навіть кількома), яке підсилює заперечення, розгортає його в певному напрямкові, мотивує. Цей напрямок особливо виразний, коли повторюється логічно наголошене слово попередньої репліки. Напр.: – **Ні, я нікуди не поспішаю, Лесю. <...> – Ні, розлучена. І вже давно. А ви? <...> – Ні, не змінює нічого в планах** [15, с. 64].

До своєрідних явищ серед заперечних слів-речень, особливо усномовних, належать і деякі інші. Так, напр., заперечення з певним модально-емоційним

відтінком незгоди, може виражатись стверджувальним словом. Заперечна функція такого слова-речення визначається змістом попередньої репліки, знаходить вияв у відповідній інтонації і тому зрозуміла, легко вгадується. Напр.: – **Та-ак?! –** здивовано затягла колежанка. – *А хто тобі повів? <...>– Ой, Дзюньо?! Йди-йди... Не слухай того старого квадратного йолопа* [15, с. 234]; – **Ні! Так!..** – розгубився Сторожук. – *Зразу підеш чи ще кілька хвилин посидимо?* [21, с. 90].

Заперечна модальність слів-речень *Еге!, Авжеж!, Take!* не меншою мірою створюється інтонацією (частково жестом), яка в свою чергу зумовлюється комунікативною метою – потребою щось заперечити. Переборюючи «опір» природної для таких слів стверджувальної модальності, інтонування кожного з них об'єктивно стає імпульсивним, набуваючи при цьому звучання, яке наочно показує негативне реагування мовця на зміст попередньої репліки, підкреслює при цьому його збентеження тощо. Напр.: – *Еге! Ти впевнена, що це правда?* [15, с. 56]; – *Авжеж! Він її засватає, не думаю, він не з таких чоловіків, що тримає слово!* [21, с. 98]; – *Take! Скажете! Брехня це! Не любить він її* [15, с. 270].

Слово-речення *навряд* тільки з деякою умовністю може бути кваліфіковане як заперечне, бо виражає негачію дуже загально, в основному сумнів, здивування. Напр.: – **Навряд чи,** – *недбало відповів друг. – А як тобі ця картина?* [15, с. 154].

Іноді в розмовному або художньому мовленні присутня форма заперечення *не*, яка є нелітературною, напр.: – **Не,** *тільки-но малих повклала* [15, с. 252].

Отже, ми дійшли таких висновків: по-перше, категорія негачії дуже різноманітна (це і лексико-граматичні форми заперечення, і заперечні слова-речення); по-друге, заперечні слова-речення можна розглядати з точки зору комунікативного акту; по-третє, ми можемо вивчати модально-експресивні відтінки заперечних слів-речень. Щодо сучасних прозових творів, то палітра заперечних слів-речень багатобарвна: це переважно прямі негачії (заперечна відповідь), трапляються непрямі негачії (до самих себе, заперечення через ствердження з іронією).

Література

1. Баган М.П. Функціональні параметри лексико-граматичного заперечення в сучасній мові. Українська мова. 2010. №3. С. 11–19.
2. Вайно М. Теплий двір, або Рапсодія струнного квартету : роман у новелах. Київ : Факт, 2008. 216 с.

3. Вихованець І. Улюблений відмінок заперечних речень // Українська мова. 2003. №2. С. 47.
4. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Москва : Наука, 1985. 226 с.
5. Дашвар Люко. На запах м'яса : роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 368 с.
6. Деркачова О.С. Дім Терези : роман. Брустурів : Дискурсус, 2018. 192 с.
7. Єрмоленко С.І., Каспер І.О. Функціональні параметри лексико-граматичного заперечення в сучасній українській мові // Мова. Свідомість. Концепт : зб. наук. праць / відп. ред. О.Г. Хомчак. Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2018. С. 16–19.
8. Забужко О.С. Музей покинутих секретів: роман. Київ : Факт, 2010. 832 с.
9. Завара С. FAQ (Історія Хворого Розуму). Київ : Вид-во Жупанського, 2013. 88 с.
10. Ільченко О. Місто з химерами : роман. Київ : Грані-Т, 2010. 160 с.
11. Кардаш Л.В. Мовні засоби вираження заперечення і протиставлення в українській літературній мові [рукопис]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. №4. 55–58.
12. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
13. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXII: Когнитивные аспекты языка ; пер. с англ. / сост., ред., вступ. ст. В.В. Петрова и В.И. Герасимова. Москва : Прогресс, 1988. С. 2–52.
14. Лір Є. Підземні ріки течуть. Київ : Вид-во Жупанського, 2018. 160 с.
15. Львів. Кава. Любов: збірка / укл. і передм. Н. Нікалео. Харків : Книжний Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 272 с.
16. Майданська С. Сподіваюсь на тебе: роман. Київ : Факт, 2008. 344 с.
17. Мала філологічна енциклопедія / Укл.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2007. 478 с.
18. Матіос М. Солодка Даруся. Львів : ЛА «ПРАМІДА», 2004. 176 с.
19. Сенік Є. Przepraszam, навчи мене мовчати. Тернопіль : Видавництво Крок, 2014. 212 с.
20. Самчук У.О. Марія. Хроніка одного життя: роман / підгот. тексту та післямова С.П. Пінчука. Київ : Укр. Письменник, 2000. 189 с.
21. Теплі історії про кохання : збірка оповідань / за ред. Ю. Шутенко. Київ: БрайтСтар Паблішинг, 2017. 136 с.